

Література

1. Філософія : навч. посіб. / І. Ф. Надольний, В. П. Андрущенко, І. В. Бойченко та ін. ; за ред. І. Ф. Надольного. – Київ : Вікар, 2000. – 624 с.
2. Ростовський О. Я. Педагогіка музичного сприймання : навч.-метод. посіб. / О. Я. Ростовський. – Київ : ІЗМН, 1997. – 248 с.
3. Костіна Л. М. Методологічні основи формування художнього світогляду особистості / С. Рахманінов: на зламі століть. Вип. 6 : Творчість як рушійна сила культури. Ч. II: Наукові статті учасників VI Міжнародного науково-практичного симпозиуму «С. Рахманінов: на зламі століть» / Пед. ред. канд. мистецтвознавства, проф. Національної юрид. академії України ім. Ярослава Мудрого Л. М. Трубнікової. – Харків : ФОП Носань В.А., 2009. – 200 с.

МОРАЛЬ І МИСТЕЦТВО В ДУХОВНОМУ ПРОСТОРІ КУЛЬТУРИ

*Костіна Л. М.¹, Поддуда І. А.², Халеєва О. В.³
Харківська гуманітарно-педагогічна академія
E-mail: ¹kostinaluda1949@gmail.com, ²girinaroz@gmail.com
³haleevam@gmail.com*

Єдність моралі й мистецтва, добра і краси неодноразово підкреслювали видатні мислителі: «Прекрасне – це символ морального добра» [3, с. 1185], «Моральність повинна виступати у формі краси...» [2]. Мистецтво пов'язано з іншими формами духовного життя суспільства, перебуває у взаємозв'язку з мораллю, політикою, правом, економікою, релігією. Проте зв'язок цей відчутний не прямо, а опосередковано, що зумовлено специфікою мистецтва. Тому мораль і мистецтво як дві форми суспільної свідомості, дві сфери духовного буття людини перебувають у складних взаєминах в системі культури. Ці взаємини визначені багатьма чинниками (соціальними, політичними, економічними, релігійними) і мають історичний характер, тобто змінюються разом із суспільством. Маючи власну специфіку, мораль і мистецтво перетинаються і розходяться, але, безперечно, полем перетину моралі і мистецтва є людина, її духовний світ, її свідомість і життя, а також суспільство в цілому. Без людини, за межами простору осмисленого існування, в якому індивід перебуває в ситуації спілкування (діалогу) з іншими людьми, моральна й естетична проблематика позбавлені будь-якого сенсу.

Метою гуманістично спрямованого мистецтва є удосконалення людини і суспільства, метою моралі можна назвати урегулювання міжособистісних відносин і відносин між людиною і суспільством, встановлення загальноприйнятих норм людського співіснування, гармонізацію людського життя. Інакше кажучи, мистецтво і мораль мають гуманістичне, гармонізуючи й оптимістичне спрямування.

Мораль осмислює дійсність у всій повноті її проявів, у полє зору моралі потрапляє відношення людини до дійсності з позиції принципового протиставлення добра і зла. Предметом мистецтва є дійсність, у якій живе людина, мистецтво осмислює складні зв'язки людини з дійсністю, з іншими людьми і з самою собою. При цьому мистецтво за допомогою специфічних засобів (стиль, жанр, мова мистецтва) відбиває дійсність в її цілісності і різноманітні проявів, в її загальнолюдській значущості. Це свідчить про його універсальний характер, про здатність виступати носієм загальнолюдського змісту. Мистецтво має воістину всеохоплюючий і всепроникаючий характер: йому доступні будь-які сфери існування, людської свідомості і підсвідомого. Мораль, у чергу, також має всепронизуючий характер, що дозволяє їй проникати у всі сфери людського буття. Характерною рисою моралі, яка споріднює її з мистецтвом, є загальнолюдське значення основних моральних норм, таких, як повага до особистості, любов, дружба, справедливість тощо. З іншого боку, як мистецтво, так і мораль, окрім універсального, загальнолюдського, сповнені конкретно-історичним змістом, містять не тільки універсальні смисли і норми, а фіксують національні, регіональні, релігійні цінності, які відбивають особливості духовного розвитку певної соціальної групи, окремої нації або народу в конкретний історичний період.

Загальнолюдська значущість мистецтва означає, що воно здатне втілювати вічні теми й образи, універсальні за своєю суттю, які «прочитуються» і стають зрозумілими й актуальними в будь-якому соціокультурному та історичному контексті. А це можливе завдяки взаємодії мистецтва і моралі, коли мораль проникає у мистецтво, а мистецтво, у свою чергу, ґрунтується на загальноновизнаних духовних цінностях (любов, дружба, вірність, справедливість), живиться ними, але при цьому особливим чином їх відбиває і перетворює відповідно до власної специфіки. Тим самим ми неминуче доходимо висновку, що художньо-естетична діяльність, як сфера людської діяльності, сповнена морального смислу. Інакше в системі культури, де всі складові елементи зорієнтовані на людину, набувають смислу (осмислюються) завдяки людині, вона була б позбавлена культурного сенсу, стала б байдужою до людини на кшталт природних явищ або руху планет.

Соціальна сутність моралі і мистецтва визначає їх функції. Серед функцій, які зближують ці форми суспільної свідомості, слід назвати, перш за все, пізнавальну, яка полягає в пізнанні й осмисленні дійсності у всій повноті її проявів відповідно до специфіки моралі й мистецтва. Мораль осмислює дійсність через призму протистояння добра і зла, через створення системи норм і правил людського співіснування і міжособистісних відносин, які існують немовби у двох вимірах: у сферах належного і суцього. У мистецтві пізнання дійсності відбувається у всій повноті форм, що сприймаються чуттєво, за допомогою художніх образів.

Мистецтво, на відміну від моралі, спрямоване не на практичне перетворення світу, а на створення образу світу, який дозволяє переосмислити існуючі реалії. Мораль і мистецтво виконують виховну функцію. Вона полягає у впливі (в т.ч. і моральному) художнього твору на думки й почуття людини, що сприяє формуванню цілісної, всебічно розвиненої особистості. Інакше впливає на людину мораль, проте вона також забезпечує виховання людини на загальнолюдських і конкретно-історичних цінностях, що забезпечує формування особистості й розвиток її свідомості та самосвідомості. Різниця між виховним впливом мистецтва і моралі полягає, на нашу думку, в тому, що мораль діє цілеспрямовано і свідомо, претендує на чітке розуміння. Це пов'язане з прагненням об'єктивації моральних вимог, наданні їм нормативного й загальновизнаного характеру. Насправді яскраве, високе мистецтво не розраховує на однозначність розуміння, його вплив не можна чітко визначити наперед і запрограмувати, він зумовлений багатьма як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками, адже мистецтво пов'язане не тільки зі свідомістю, а й із підсвідомістю, є складним образно-символічним, чуттєво-раціональним феноменом.

У системі культури важливе значення має ціннісно-орієнтувальна функція моралі й мистецтва, яка полягає у створенні певної ціннісної системи координат, що орієнтує людину в світі. Ціннісні системи (системи цінностей) моралі й мистецтва не ідентичні, не збігаються, вони накладаються на дійсність (пропонуються) немовби з різних позицій, під різним кутом зору, що зумовлено специфікою цих форм суспільної свідомості. Це породжує проблему функціонування моральних і естетичних цінностей, їх перехрещення і взаємодії. У контексті цієї проблеми виникає багато питань, зокрема, якої мірою моральні цінності впливають на естетичні? Чи можливий зворотний вплив? Ці проблеми розв'язуються в широкому полі діалогу між гуманітарними дисциплінами, і діалог цей має відкритий характер.

Мораль пронизує всі сфери життєдіяльності людини, що взаємодіє з різними формами суспільної свідомості. З цієї точки зору систему

норм і цінностей моралі, що склалася на даному етапі розвитку суспільства, можна уявити як підґрунтя (базову основу) для системи естетичних цінностей. Не випадково прийнято казати про «дух часу», ключові ідеї епохи, присутні в громадській і соціально-політичній думці, у філософських і наукових творах [1, 3].

Ідеї епохи прямо чи опосередковано формують свідомість усіх членів суспільства, у тому числі митців, у свідомості яких відбивається певна система цінностей, встановлені у суспільстві норми і правила. Твір мистецтва створюється в певному соціокультурному контексті, в якому склалася ціннісна система координат і ця система немов проростає в твір, оплітає його, визначає його ціннісні параметри, про-свічуючись явно чи завуальовано.

У творі мистецтва, яке є результатом, продуктом індивідуальної творчості митця, опосередковано відбиваються суспільні цінності, оскільки митець є їх носієм. При цьому, виходячи з художнього задуму й концепції автора, вони можуть бути наявними, демонстративними (як у художньо-публіцистичному творі, в творі, що належить критичному реалізмові), можуть бути прихованими, тільки вгадуватися або можуть взагалі не прочитуватися, перебуваючи в глибинних шарах художнього смислу. Але, якщо морально-етичний вимір змісту не прочитується однозначно, не виводиться на поверхню тексту, не передається виразно і ясно (як у літературних творах за допомогою слів, а в живописному – через зображення), це не означає, що він у художньому творі відсутній.

Ми зауважуємо, що мистецтво, як знакова система, є носієм соціально-культурної інформації, в тому числі й морально-етичної. Осмислюючи й відбиваючи дійсність у всій повноті її проявів, мистецтво розкриває системність суспільних відносин, віддзеркалює соціальну практику свого часу, що свідчить про його масштабність і універсальність, розкриває його пізнавальні потенції. Між тим через своєрідність мистецтва як складної системи, суспільно значуща інформація, по-перше, не вичерпує змісту і смислу мистецтва, по-друге, вона зашифрована специфічним чином, відповідно до смислових і мовних закономірностей мистецтва. Її прочитання ускладнюється опосередкованим засобом відбиття дійсності в мистецтві за допомогою художніх образів, які характеризуються суб'єктивністю забарвлення, символічною багатомірністю, неоднозначністю й об'ємністю.

Через художні образи мистецтво осмислює дійсність не прямо, а опосередковано, пропускаючи їх через свідомість митця й споживача. Ось чому моральний зміст у художньому творі досягає високого ступеня символізації й абстракції, зашифровується у багатомірних і багатозначних художніх образах, часто виступає в образно-метафоричній

формі. Процес осягнення смислу художнього твору ускладнюється й тим, що в багатьох видах мистецтва (у музиці, архітектурі, безпредметному живописі) смисл не може бути вербалізований, тобто адекватно виражений через понятійні форми осмислення дійсності.

Смислоутворення в художньому творі також не завершується разом із закінченням акту творчості, а продовжується у свідомості споживачів, які сприймають витвір мистецтва «прочитують» та інтерпретують його відповідно до власного світогляду, ступеня розвитку культури і моральної культури особистості, емоційної реакції, інтелектуально-розумових здібностей, естетичного смаку, художніх уподобань, ціннісної орієнтації тощо. В результаті художній смисл інтерпретується, розшифровується, накладаючись на структурні особливості свідомості споживача прочитується немовби в його ціннісній системі координат (і в системі цінностей тієї історико-культурної епохи, якій належить споживач). Це породжує варіативність прочитання художнього смислу та його принципову невичерпність і відкритість, що, у свою чергу, забезпечує довготривале існування художнього твору в змінюваному історико-культурному контексті. Тому не можна однобічно сприймати мистецтво як ілюстрацію суспільних відносин свого часу, як рупора і глашатая моральних настанов, інакше воно і втрачає власну специфіку й художньо-естетичний сенс, перетворюється на ідеологічно заангажоване явище, сповнюється моралізаторством.

Як зазначив І. Гете, «...цілком можливо, що твір мистецтва має моральні наслідки, але вимагати від митця, щоб він ставив перед собою якусь моральну мету й завдання – це означає псувати його працю» [5]. З іншого боку, орієнтація мистецтва як загально визнаних цінностей, так і на духовні потреби певного часу є запорукою його значущості і актуальності в контексті суспільства на певному історичному етапі розвитку, а також для людства в цілому; становить основу його розуміння і здатності бути носієм загально визнаних моральних ідеалів норм.

Художній твір може ґрунтуватися на загально визнаних цінностях, які прийняті суспільством, або на індивідуально суб'єктивній світоглядній системі митця з індивідуальною системою цінностей, який репрезентує власний духовний досвід як реалію, що претендує на загальну значущість. Як правило, художній твір відбиває загально визнані цінності через призму суб'єктивного внутрішнього світу художника. У деяких випадках митець може свідомо протиставляти власні моральні переконання й ціннісні орієнтири тим, що уже існують у суспільстві. У такому разі виникає питання: чи можуть бути художні твори носіями деструктивних ідей, негативного, антигуманного, аморального змісту?

Чи можна за допомогою мистецтва пропагувати такі антисоціальні й антигуманні явища, як війну, насилля, агресію, зневагу до особистості? Якщо це можливе, чи є такий твір мистецьким і чи буде він виконувати властиві мистецтву функції? Зрозуміло, що мистецтво має системні, мовні закономірності й оцінка його художньої досконалості здійснюється, виходячи з формально-змістовних ознак: логіки форми, зв'язності та єдності структурних елементів, гармонійного співвідношення цілого й окремих частин, оригінальності задуму і майстерності його втілення, роботи з матеріалом тощо. У зв'язку з цим визначення ціннісної спрямованості твору мистецтва – це важливий, але не єдиний критерій його оцінки. Проте, на нашу думку, гуманістично орієнтоване мистецтво завжди базувалося й базується на загальнолюдських нормах і цінностях, втілює загальнолюдські за своєю значущістю смисли й образи, тим самим сприяє об'єднанню людей, гармонізації міжособистісних стосунків, зміцненню соціальних зв'язків, тобто виконує важливі соціальні функції.

У випадку, коли митець із різних причин свідомо протиставляє власні переконання загальноприйнятим нормам і правилам, виникає проблема відповідальності митця, яка може розглядатися у двох аспектах: в аспекті професійної відповідальності перед собою і світом мистецтва за рівень художньої майстерності та в аспекті моральної відповідальності перед собою й суспільством за зміст творів і той вплив, який вони здійснюють на окремих людей і народи. Моральна відповідальність митця зумовлена тією силою, якою наділене мистецтво, його здатністю викликати яскраві емоції й почуття, займати глибинні шари людської свідомості підсвідомого, приводити в рух механізми емоційно-морального відношення людей до дійсності і самих себе, актуалізувати ключові ціннісні уявлення й відносини, в які включена людина. Про величезну силу мистецтва знали ще давні греки, оцінюючи його з позиції моральної користі або шкоди в процесі виховання добропорядного громадянина.

Античний афоризм каже: «Мистецтво пом'якшує норози» [5]. Здатність мистецтва впливати на розум і почуття людей добре усвідомлювали художники середньовіччя, композитори доби бароко і Просвітництва, письменники і поети XIX ст., звертаючись не тільки до сучасників, а й до майбутніх поколінь.

Мистецтво як потужна сила прагне впливати на свідомість і дух людей, особливо в періоди загострення суспільних відносин, коли наявними стають моральні протиріччя і конфлікти. Саме тоді, відчуваючи моральну відповідальність, митці намагаються відбити й осмислити у виразній і рельєфній формі сутність моральних в суспільних суперечностей, визначити власну громадську позицію. Часто в ситуації

неусталеності, конфлікту, дисгармонії суспільних відносин митець протиставляє власні переконання порочній системі, відстоюючи ідеали добра, справедливості, моральної чистоти, громадянського служіння.

Як зауважує сучасний польський режисер Анджей Вайда, режисер може бути голосом свободи й голосом людей, які позбавлені цієї свободи. Така непохитна моральна позиція митця стає особливо актуальною в ХХ–ХХІ ст. У ХХ ст. криза гуманістичних цінностей, корінні перетворення в суспільній і індивідуальній свідомості, спричинені світовими війнами, бурхливим науково-технічним прогресом, розвитком промисловості, відривом людини від природи, втратою Бога і віри, наклали відбиток на зміст, образність і проблематику мистецтва, на ціннісні орієнтири митців. Мистецтво, яке орієнтоване на загальнозначущі людські цінності, стверджує ідеали гуманізму, поваги до людської особистості, виступає носієм вічних духовних ідеалів.

Література

1. Адорно Т. В. Избранное: Социология музыки / Т. В. Адорно. – М., СПб. : Университетская книга, 1998. – 445 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духу / Г. В. Гегель. – Київ, 2004. – 520 с.
3. Кант І. Критика здатності судження / І. Кант. – М., 1999. – 1250 с.
4. Мартинов А. Ю. Исторична соціологія (циклічна парадигма) / А. Ю. Мартинов. – Київ, 2004. – 288 с.
5. Назаров В. Н. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / В. Н. Назаров. – М., 1990. – 605 с.
6. Чигарева Е. И. Оперы Моцарта в контексте культуры его времени: Художественная индивидуальность. Семантика / Е. И. Чигарева. – М., 2001. – 280 с.